

BORIÁN ELRÉD

Barokk álmok

Ha valóban meg akarjuk érteni a barokk álmleírásokat, akkor az élethelyzetet és a teljes szövegekörnyezetet is meg kell fontolnunk. Anselm Grün, napjaink jeles bencés teológusa és pszichológusa szerint az álom a teljes személyiségünk megértésének egyik eszköze, amelyet se túlbecsülni, se alábecsülni nem érdemes: „Az álom az Istennel való találkozás egyik helye a sok között. Ahogy gondolatainkat, érzelmeinket és testünket meg kell figyelni, úgy álmainkat is. Ha azonban álmainkra több figyelmet szentelünk, mint a valódi cselekvéseinkre vagy gondolatainkra, akkor ez is egy menekülési mód lesz a valóságtól és az Istentől. Ezért az álmokkal való foglalkozást az egész lelki utunk részének kell tekinteniük.”¹

Az antikvitás irodalmában és a Bibliában is sorsdöntő, látszólag megoldhatatlan szituációkban szerepelnek az álmok. Ezt láthatjuk többnyire a barokk kultúrában is. A katolikus hit legnagyobb szónoka, Pázmány Péter *Szent Márton napi beszédében* – sokszor *A keresztény vitézek kötelességéről* címen olvashatjuk – Szent Mártont mint Krisztus katonáját állítja a hallgatóság elé. Hogyan lehet az erőszakot elvető evangéliumot a török korban és a válásháborúk világában mértéknek tekinteni? A király bizalmasa, a Királyi Magyarország bíborosa a magyar vitézeknek a „*Sabariá*-ban született Szent Márton” ajánlotta, aki télen egy mezítelen koldusnak ajándékozta köpenye egyik felét. „És noha ezt sokan társai-közzül megneveték, de Christus oly kedvesen fogadta, hogy következő éjjel megjelenék néki a koldusnak adott foltban öltözve és azt mondá, hogy *Márton* adta reá azt a köntöst. Ezzel az isteni jelenésnek és tanításnak világosságával felindítván Szent Márton, elhagyá a földi vitézkedést és életének folyását isteni szolgálatra szentelé.”² Pázmány tisztában van azzal, hogy a hadakozások „minden fene állatoknál kegyetlenbé tészik” az embert, ezért Márton példájával akarja rábeszélni a hallgatót, az olvasót az erkölcsös hadakozásra. Retorikailag ezt a kis részletet egyrészt *captatio benevolentiae*-nek, a hallgatóság megnyerésének foghatjuk fel, másrészt az evangéliumi élet és a katonaság egységére mutató példának. Egy mindenki által tisztelt szent segítségével vezet fel a keresztény fejedelmek, uralkodók között dúló harmincéves háború és a törökkel való küzdelmek idejének alapkérdését: mikor jogszerű és hogyan illik hadakoznia egy keresztény vitéznek?

Pázmány beszéde bizonyára hatott Zrínyi Miklósról, aki a *Vitéz hadnagyban* (1650–53) önmagát ösökkkel álmodónak festette le. Álmát szintén bevezetésként, „*dedicatio*”-ként alkalmazta: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek árnyékjai [...] nem hagynak nékem alunnom, [...] még étszakabéli

elmében is előmben tüntetnek, mondván: Ne aludjál, ne keresd a gyönyörűséget!”³ Zrínyi hosszú ideig kiadatlan prózájában a politikai döntések, tanácsok megalapozását szolgálhatta a vízió feltárása, akárcsak az ókori történeti munkákban. A katolikus horvát bán protestáns barátai az erdélyi fejedelem udvarába is elvitték a *Vitéz hadnagy* kéziratát, Zrínyi alig tudta visszaszerezni.

A *Vitéz hadnagy* második része az álomlátással is foglalkozik. Zrínyi – a humanista-barokk interpretációnak megfelelően – Tacitus egy mondatához, amely egy halott vezér képzeletbeli megszólalásáról szól, hozzáfűzi töprengő gondolatait. Az általánosan elfogadott ambivalens felfogást fejti ki: „Az álom sokszor Isten akaratjából vagyon, sokszor csak az étkeknek füstölgő emésztetlenségéből. Akárhonnan vagyon, vagyon. Az bizony dolog, hogy az embereknek kedves, nagy hatalma vagyon. Magamról mondom, hogy sokszor jövődőrül igazán álmodtam, sokszor az álom miatt konturbáltam [megszégyenültem] és kedvemben megváltoztam. Minékünk, kik keresztények vagyunk, nem szabad az álomnak hinnünk, méltán is, mert sokszor az álom minket gonoszra vezérlene, és az Isten imádásátul is elvonna. Mindazonáltal az bizonyos, hogy a lélek bennünk nem aluszik, hanem fáradoz, és sokszor az Isten mutat nekünk oly láttatot, akivel int, hogy térjünk meg és oltalmazzuk magunkat a veszedelemtől.”⁴

Örök titka a barokk eposzok mintájának, az *Aeneis*-nek, hogy Anchises, miután az Alvilágban megmutatta fiának az eljövendő Róma nagyjait és a világot meghódító Augustust, miért a *hamis* álmok („*falsa insomnia*”) elefántcsont kapuján engedi ki Aeneas-t és Sibyllát? Vagy miért „halálhoz hasonló” álmok árnyai szállnak az Alvilágban („*consanguineus Leti Sopor*”) – Aen. VI. 278), amelyek mellett ott találhatók a „lélek hamis örömei” („*mala mentis Gaudia*”)?: Aeneas – Odüsszeuszhoz hasonlóan – nem tudta átölelni apja testtelen képmását, az háromszor siklik ki kezéből, hasonlóan „a könnyű szélhez” és „az elszálló álmhoz” (vö. *Odüsszeia*, XI, 204–222.). Vajon Vergilius a hatalomban való bizakodás hiúságát is kifejezi ezzel a jelenettel?

Az álom (*somnium*) Arany János szerint az eposzi „félcsodás” kellékek közé tartozik. A *Szigeti veszedelemben* (1651) Juranicot és Radivojt sirató Deli Vid látomása a barokk imitáció gyönyörű példája. Radivoj fegyverben és vértől ázva jelenik meg Deli Vid előtt, mint Hektor Aeneas álmában (vö. *Aeneis*, II. 276–295) vagy Tasso eposzában Armidának a meghalt édesanyja lelke (vö. *A megszabadított Jeruzsálem*, IV. 49.). Radivoj „meztelen lelke” biztatja Deli Videt, majd eltűnik az öt háromszor is átölelni vágyó, még testben élő társa elől:

¹ Anselm Grün OSB: *Träume auf dem geistlichen Weg*, Vier-Türme-Verlag, Münsterschwarzach, 1989, 51. Münsterschwarzacher Kleinschriften 52.

² Pázmány Péter: *Válogatás műveiből, Prédikációk*, II., Szent István Társulat, Bp., 1983, 300. – Pázmány prédikációit 1636-ban adták ki Pozsonyban, a város koronázótemplomának Szent Márton a védőszentje.

³ Zrínyi Miklós összes művei, Kortárs Könyvkiadó, Bp., 2003, 257. Magyar Remekírók Új Folyam.

⁴ *Uo.*, 16. Álomlátás, 295.

„Semmit ne irtózzál, Deli Vid, éntülem;
Nem sok üdő mulván leszesz együtt velem,
Mert mártýromságot néked is az Isten
Mind urastul együtt rendelt, s helyt az égben.

Ne felejtkezzél el azért vitézségrül,
És ne is rettenj meg az pogány töröktül,
Én erőt tenéked kérök az Istentül;
Isten légyen veled, maradj meg vitézül.”

Igy monda, s eltünék, mint gyors szél előttem,
Mint egy könnyű árnyék az levegőégben;
Heában utánna futok, hogy öleljem
Háromszor, de csak esék kezem semmiben.
(IX. 93–95)

Dido királynőt álomképek („*insomnia*”) gyötörték a már meghalt első férjéhez kötő hűség és Aeneas iránti szerelme miatt. Dido valójában nem győződött meg arról, hogy Aeneas hűséges lesz hozzá, nem ismerte meg eléggé a férfi sorsát, ezért csalódnia kellett benne és önmagában. Igaz, Venus mindent megtett, hogy Dido szerelmes legyen fiába, és Aeneas feltűnően könnyen engedte magát lebeszélni a továbbindulásról. Jupiter azonban még a szerelmes éjszaka hajnalán Aeneas-t távozásra utasította. Az öngyilkos Dido árnya az Alvilágban elfordult, nem nézett rá az isteni sorsra hivatkozó, könnyező Aeneas-ra.

Zrínyinél is találunk példát csalódást keltő szerelmi álmokra az *Arianna sírása* című költeményében. Zrínyi az ovidius-i metamorfózist is imitálja, és az eposza után következő költeményében az elhagyott Arianna alakjába öltözik. Arianna álmában még örült hitvesének, pedig Theseus már elhajózott:

Tebrus vize mentiben szép Ariánna
Nyugszik vala kegyessen felvont sátorba,
Mert Cupido örömet mutat álmába;
Azt tudja, hogy Theseus fekszik ágyába.

Gyöngyösi István, a főúri udvarok költője énekelhette meg a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* címmel kiadott eposzt (1683), amely egyetlen példányban maradt fenn. A címlapot a költőt féltő utókor vagy már maga a politikai nézeteit változtató poéta tüntette el, mert a hadiszerencse változása miatt rendkívül veszélyes lett volna rá nézve ez a politikai tartalmú költemény.⁵ Gyöngyösinek ebben az eposzában is Venus és Mars „társalkodik”, szövetkezik. Venus rábeszéli egyrészt Thökölyt Ariadna, vagyis Zrínyi Ilona szerelmére, másrészt a szép özvegyet az ifjú gróf, a bujdosók vezére és Felső-Magyarország fejedelme szerelmére. A házasság után álmukban Hermész látogatja meg őket, és megpróbálja a Sással, vagyis a Habsburg-királyal való szövetségre rábírnai a házastársakat. De Venus éber, és a szerelmesek éjszakai álmában a Holddal – az oszmán hadi jelképpel – való szövetségre beszéli rá őket. Gyöngyösi István 1683-ban nem hitt abban, hogy a Bécs ellen induló félelmetes török–tatár sereget meg lehet állítani:

Mert ösmérem én is az Sasnak erejit,
Azki ki is szítta sokaknak velejit,
De most bal Fátuma hozta oly idejit,
Hogy maga is félti koppadástul fejit. (437. vsz.)

Az szép aranyüdőt vas szokta csinálni,
Azmelyet itten is végre feltalálni,
De az kezdett útból nem kell már kiállni,
Mert másképpen az méz méreggé kezd válni.

Így felevén Venus Hermes beszédire,
Az is újabb választ vett vala nyelvire,
De azonban az Nap, ülven szekerire,
Jól feljött vala már az ég mezejire.⁶
(468, 469. vsz.)

Bécs ostrománál Kara Musztafa nagyvezér az örök dicsőséget kereste, ezért az oszmán–tatár hadsereg százezreket ölt meg, vitt rabságba. A már magukat győztesnek hívő ostromlókat azonban Sobieski lengyel király és Lotharingiai Károly egyesült seregei egész napos küzdelemben legyőzték, visszavonulásra kényszerítették. A politikai távlatot néző Thököly Imre és Zrínyi Ilona titokban folyamatosan tartotta Sobieskivel a kapcsolatot, és a lengyel király ezért védte őket Béccsel és az erdélyi fejedelemmel szemben. A török hadvezérek megdöbbenve látták, hogy Thököly serege nem segítette igazán a visszavonuló seregüket. A szultán parancsára Thökölyt 1685-ben Nagyváradon elfogták. A Portán azonban hamarosan rájöttek, hogy ez hiba volt, Bécs nem köt velük békét, és szabadon engedték, sőt hadvezérnek tették meg a grófot. Történelmünkben Zrínyi Ilona nem lett Dido, sem Thököly Aeneas. Thököly hűséges maradt a hős lelkű Zrínyi Ilonához, aki két évig védte Munkács várát, majd Bécsbe vitték fiával, II. Rákóczi Ferencsel és Julia lányával együtt.

A Habsburg Birodalomban csalódó erdélyi kancellár, Bethlen Miklós (1642–1716) egyaránt ellenséges érzelmű volt Thököly Imre és a Rákóczi család iránt. Egy álnéven kiadott röpiratában kifejtette, hogy egy német protestáns fejedelmet kellene hívni az Erdélyi Fejedelemség élére, akinek családja örökletesen uralkodik. A II. Rákóczi Ferenc zászlóbontása után különösen is veszélyes írás szerzőjét 1704-ben elfogták, és Bethlen Miklóst vasra verték, később Bécsbe szállították. A bécsi fogságában írt, évszázadokig kézírásban maradt *Önéletírásában* (1708–1710) néhány különleges álmról is olvashatunk. Az 1688. évre emlékezve öt összefüggő álmát írja le: a halál és a félelem különleges képeit (II. könyv, 18. rész). Bethlen a házi fogságában jegyezte le őket, ezért lehetnek okkereső fikciós álmok, de miért lett volna érdeke kitalálni álmokat? Talán abban reménykedett, hogy kézírata meghatja az udvar vezető köreit? Alig hihető.

Az első álmom egy főúr feleségének halálára vonatkozik: „Álmot nem hüvelyezek, de egy ebben az esztendőben Fogarasban látott álmomat leirom. Én csak egyedül meg állék a fogarasi nagy palota külső ajtajában, s látom, hogy az ott jobbkézre lévő kerek bástyából, a Naláci

⁵ Zrínyi Miklós testvérét, Pétert, a horvát bánt a bécsi udvar kivégeztette. Lánya, Zrínyi Ilona elfogadta Thököly Imre udvarlását, és másodszor is férjhez ment (1682). – Thököly először Teleki Mihály lányát akarta elvenni, de felbontotta az eljegyzést.

⁶ Gyöngyösi István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Jankovics József és Nyerges Judit, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 63, 67. Régi Magyar Könyvtár, Források 11.

István szállásáról hoznak egy feketével bévont koporsót bészárva, és Naláczi hetedmagával kíséri. Magának és társainak egy-egy kis kurta fekete lobogós földre lefordított kópia vagy dárdácska vállán s kezében, s lekísérék a grádcison s ki a kapun a koporsót. Ez ennek az álomnak 1. scenája, 1. actusa.”

Az első három álom hat héten belül beteljesedett: „Hat hét sem telék belé, Naláczi a felesége testét koporsóban, négy fia, két menyé és így hetedmagával, kíséré ki a megírt látás szerént. A fejedelemsasszony, és azután a fejedelem is meghalának. A fejedelem testét a látás szerént mű tanácsurak zárók, pecsételők a bástyába; és így a három elsőt a dolog hamar megmagyarázá.”⁷ – Ezekhez az álmokhoz hasonló Pekry János álma, aki Szász János – Johannes Zabanius – elfeketedett testét látta, amint két deszkán viszik. A Bethlent is gyalázó szókkal illető Szász János polgármestert néhány hónap múlva elfogták, és szörnyű bűnei miatt kivégezték.⁸

A negyedik – sokkal elvontabb – álom magyarázatát Bethlen csak gyanítja, de szintén két főúrral hozza kapcsolatba, akikhez vegyes érzelem fűzte. Teleki Mihályt tisztelte, de sok mindenben nem értett vele egyet. Thökölytől félt, és Erdély egyik megrontójának tartotta. Bethlen a negyedik álomban a palota értelmetlen átrendezését látja: „Menék ismét a nagy palotába csak egyedül; a palotában sem vala csak egyetlen egy ember is; nézek széjjel, hát a kemencét tették a pohárszék [tálalószekrény] és ezt viszont a kemence helyére, és a pohárszék kerítését bévonták éppen földig ama durva fátyollal, mellyel a németek gyászolni szoktak.” Váratlanul hangokat hallott, elbújt a „fátyol” mögé, és azt látta, hogy egy öregember jön hat szolgálólánnyal, akik az egész palotát vörös függönnyel bevonták, hogy ne lehessen belátni.

Bethlen álmofejtése szerint ebben Teleki Mihály és Erdély bukását sejti. Álmofejtése szerint a hat lány alakja hat nemzetét jelképezheti: „német, török, magyar, erdélyi, havasalföldi, moldovai. A szentírásban is az országok, nemzetségek leányoknak nevezetnek. Pohárszék, kemence contra rationem való elfordítása és a nagy hallgatás a várban, nem a következett politia s regimen változását jelentette-é?” A szultán Thökölyt 1690-ben Erdély fejedelmévé tette. Lipót császár és udvara ezért volt eléggé engedékeny a Bethlen Miklós által vezetett küldöttség iránt, és már 1690-ben létrejött a megállapodás, a Diploma Leopoldinum, amely biztosította Erdély különállását a Birodalmon belül, és a protestáns többség előjogait. Thököly Imre azonban – Hannibált utánozva – átkelt seregével egy járhatatlannak ítélt hegyszoroson, és Zernyestnél 1690-ben legyőzte a német sereget. Heissler tábornokot is elfogta, akiért cserébe kiadták neki feleségét, Zrínyi Ilonát. Thököly katonái Teleki Mihályt, Erdély legtekinélyesebb főurát megölték, mert egyszerű fekete ruhában volt, mivel Apafi fejedelmet gyászolta. Az *Önéletírásban* az álmoleírás előtt Teleki és a német hadvezérek egyezkedéséről olvashatunk. Teleki Caraffával volt jóban, aki viszont Bethlent nagyon nem szívelte.

Az ötödik álom önmagára vonatkozott: álmában egy idős asszony egy fiatal hozott eléje, és arra kérte, hogy vegye feleségül. Erre azt felelte: nem veheti el, mert van már felesége. De a gyászba öltözött asszony rábeszélésre – gondviselés céljából – átvette a lányt, és megígérte, hogy férjhez fogja adni, ha talál hozzá illőt. Bethlen álma felől megkérdezte Horti püspököt is, aki attól félt, hogy ez az álom Bethlen beteg feleségéről és egy új házasságáról szól. „De azon az úton az eddig bé nem tölt. Ha az üdö megmagyarázza valami seriummal [komoly ok], jó, ha pedig nem, semmi kára senkinek benne.”

Középkori freskó

⁷ Kemény János és Bethlen Miklós művei, Szépirodalmi Könyvkiadó. Szöveggyűjtés és jegyzetek: V. Windisch Éva, Budapest, 1980, 806–809. Magyar Remekírók.

⁸ Uo., II. könyv, 26. rész, 942.

A szövegkörnyezetet hívhatjuk segítségül az álom megértéséhez. Bethlen közvetlenül az álmok előtt második feleségéről írt, aki a kemény télen nagyon megfázott, majdnem belehalt a szülésbe, és olyan súlyos betegségei támadtak, mint első feleségének. „Ha volt valakinek ezen a világon keserűsége, bizony volt nékem, hogy ez a második, jó, és még az elsőnél szebb, ifjabb feleségem szintén azon nyavalyájával és halálával keseredem meg, mint az elsőbe; maga is megkeseredvén mondta: Jaj lelkem, csak úgy jár kegyelmed énvélem, mint az első asszonnyal. Bizony, majd megbolondultam. Mégis az Isten osztán megszána őtet is, engemet is benne, s meggyógyítá...”. Az idős asszony talán Bethlen első feleségét jelenti, aki arra kérte, hogy halála után újra nősüljön meg, a fiatal lány pedig a második felesége, aki gondviselésre szorul.⁹ Az idős asszony mondja ki, oldja fel a Bethlen lelkében levő aggodást fiatal feleségéért.

A Pannonhalmi Főapátság gyűjteményében található Willem de Poorter (1608–1649) festménye: *József megfejt a fáraó álmát*. Poorter Rembrandt tanítványa volt, ez a fénytechnika kezelésében eléggé szembetűnő.¹⁰ Poorter festménye *Az ikontól az installációig* című pannonhalmi időszaki kiállítás első műtárgya. „A kiállítást József nyitja: széthúzza a függönyt, átvezet bennünket az oszlopsoron, és megfejt a fáraó álmát.”¹¹ A Poorter-festmény középpontjában is egy hatalmas, félig leengedett függöny

látható. A függöny a barokk képeken általában a „szent színház” (*theatrum sacrum*) jele, amely feltárja a szent alakokat, eseményeket. Ezen a festményen igazában nincs középpont; a fény a barokk köntösbe, törökös turbánba burkolózó fáraó arcára, valamint a szinte még gyermek József arcára esik, aki a fáraóhoz vezető magas lépcső előtt áll. A bíbor függönyt mintha valaki felhúzná, szinte egy előadás kezdetét látjuk. József ezt mondta a Biblia szerint: „Az álom megfejtése nemde Isten dolga? De azért mondjátok el!” (Ter 40,8) A festményen József kinyújtott karja egy földön fekvő, nyitott könyvre mutat, amelyre fény esik. A fáraó bölcsei előtt zárva maradt az élet könyve, József előtt feltárult. Talán azért, mert már megszenvedett érte. Bátyjai ugyanis a dicsekvően előadott álmai miatt nehezteltek meg rá, mert úgy érezték, hogy önmagát fölmagasztalva megveti őket. (Ter 37,5–11) A börtönből kihozott József a fáraó előtt már alázatosan tárta fel az eljövendő hét bő és hét szűk esztendőre vonatkozó magyarázatát.

Anselm Grün a következő tanulságot vonja le a József-történetből: „Ha Isten álomban szól hozzánk, akkor azt csak Isten tudja nekünk megmagyarázni, hogy mit akar az álomképpel mondani. Imádságra van szükségünk, hogy megértsük az álmot. Nem pszichológiai könyveket kell lapoznunk, hanem az Istennel kell arról beszélnünk, hogy valójában mit akar nekünk üzenni.”¹²

Willem de Poorter: József megfejt a fáraó álmát

⁹ Jung egyik álomleírása érdekes összevetésre adhat alkalmat. Jungnak álmában megjelent halott felesége: „Élete virágjában volt, úgy harmincéves lehetett, és azt a ruhát viselte, amelyet sok-sok évvel azelőtt az unokahúgom, az a bizonyos médium varrt neki. Talán a legszebb ruháját, amit valaha is hordott. Arckifejezése nem volt örömteli, de szomorú sem: tárgyilagos tudást és bölcs helyzetmegítélést fejezett ki a legcsekélyebb érzelmi reakció nélkül, mint aki túl van már az indulatok kódján. Tudtam, hogy ez nem ő, hanem egy általa elém állított vagy ösztönzött kép. Benne volt kapcsolatunk kezdete, házasságunk harmincöt évének története és az ő életének vége is. Egy ilyen összesség láttán az embernek eláll a szava, mert alig képes felfogni.” C. G. Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok*, Feljegyezte Aniela Jaffé, Európa Könyvkiadó, Bp., 1987, 357.

¹⁰ „Rembrandt kezdettől fogva históriafestőnek készült. Festői és grafikus munkásságának legnagyobb része ó- és újtestamentumi ábrázolás. Különösen kedvelt témáit – Abrahám, Jákob, József, Eszter, Tóbiás történetét és Jézus életének epizódjait – időről időre újból elővette, és mindig valami más momentumra helyezte a hangsúlyt.” Gerszi Teréz: *Bevezetés*, in: *Rembrandt 400, Rézkarok és rajzok, Kiállítás a művész születésének 400. évfordulójára*, Szépművészeti Múzeum, Bp., 2006. június 29–szeptember 25.

¹¹ Adéle Eisenstein: *Hitetlen Tamásnak*, in: *Az ikontól az installációig*, szerk.: Adéle Eisenstein, Pannonhalmi Főapátság, 2008, 15.

¹² Anselm Grün OSB: *I. m.*, 15.